

چارچوب تدوین ارزش‌ها و اخلاق حرفه‌ای پژوهش‌های علمی و فناوری

مجتبی لشکربلوکی*

گروه مدیریت استراتژیک، دانشگاه شهید بهشتی

چکیده

زمینه: زندگی حرفه‌ای اخلاقی از جمله پژوهشگری محتاج اصولی است که خطمشی رفتارهای اخلاقی یک پژوهشگر را ترسیم کند. اما سؤال «مسایل اخلاقی این حرفه کدامند؟» مقدم بر جواب «اصول اخلاقی این حرفه چنین هستند» می‌باشد. وقتی می‌توان کدهای اخلاقی را تدوین کرد که قبل از آن، بتوان مسایل اخلاقی را شناسایی و تعیین کرد. به علت تعدد، تنوع و پراکندگی مسایل ارزشی و اخلاقی پژوهش احتیاج به چارچوبی جامع و سامان‌بخش می‌باشد.

روش کار: در راستای ایجاد چارچوب جامع موضوعات اخلاقی پژوهش، اسناد ۳۰ سازمان مرتبط با علم و فناوری شامل دانشگاه‌ها، نشریات و انتشارات، انجمن‌های علمی و پژوهشگاه‌ها تحلیل محتوای کیفی، توصیفی شدند. داده‌های به‌دست آمده با استفاده از کدگذاری باز و استقرایی تنظیم و جمع‌بندی شدند.

یافته‌ها: این مقاله چارچوبی را برای سامان‌دهی موضوعات اخلاقی با دو محور الف) ذینفعان پژوهش و ب) مراحل پژوهش فراهم کرده است. این چارچوب با تعیین ۱۰ ذینفع در محور اول و ۵ مرحله پژوهش در محور دوم می‌تواند تمام موضوعات اخلاقی پژوهش را در ۵۰ سلول خود جای دهد.

نتیجه‌گیری: تضمین تصمیم‌گیری اخلاقی کارآمد مستلزم وجود چارچوبی جامع و سامان‌بخش است. چارچوب پیشنهادی مقاله حاضر، علاوه بر سامان‌بخشی به موضوعات اخلاقی پژوهش و تعیین مسیر تعاملی و همکارانه تحقیقاتی آینده، می‌تواند کارکردهای مفید چهارگانه دیگری نیز داشته باشد.

واژه‌های کلیدی: کد اخلاقی، اخلاق پژوهش، اخلاق حرفه‌ای

سرآغاز

آراسته به فضایل اخلاقی باشند. آشنایی آنها با اصول اخلاق در پژوهش، چه موضوع تحقیق آن انسان، حیوان و یا هر موجود دیگری باشد بسیار ضروری است و اینکه محقق در راستای تحقیق خود و دخالتی که در محیط می‌کند چگونه باید باشد و چه محدودیت‌هایی را باید در نظر داشته باشد، امری لازم است. لذا پرداختن به اخلاق حرفه‌ای پژوهشگری امری شایسته و بایسته است.

اخلاق حرفه‌ای

مراد از اخلاق حرفه‌ای، مسؤولیت اخلاقی فرد از حیث شغل است. یک پزشک به عنوان شخص حقیقی مسؤولیت اخلاقی دارد. اما

در باب هر عمل ارادی انسان می‌توان دآوری اخلاقی کرد (۱) و تحقیق نیز از آن جهت که جزو اعمال ارادی انسان است می‌تواند مشمول دآوری‌های اخلاقی قرار گیرد. دآوری‌های اخلاقی ناظر به هرگونه فعل ارادی انسان است، پس بخشی از این افعال که جنبه شناختی و تفسیری (علم) و تسخیری (فناوری) دارد نیز مشمول دآوری اخلاقی قرار می‌گیرد. بنابراین، می‌توان بحث اخلاق را به بحث علم و فناوری هم تسری داد. محققین به دلیل آنکه مؤثر بر محیط اطراف خود هستند لازم است مجهز به سواد اخلاقی، آشنا به اصول آن و

مراقبت از آزمون‌های انسانی تحقیقات رفتاری و پزشکی زیستی گزارشی را منتشر کرد که زیربنای رفتار پژوهشی را بر سه اصل احترام، بخشش و مهربانی و عدالت قرار داده است. در سال ۱۹۸۴ قوانین نورمبرگ در سازمان ملل تصویب شده است. بیانیه هلسینکی نیز از مهم‌ترین بیانیه‌ها در زمینه اخلاق پژوهشی است (۱۰). این موضوع آنچنان مهم است که نهادها و کمیته‌های مختلفی در این راستا تشکیل شده‌اند مانند کمیته اخلاق در انتشار پژوهش (COPE) و همچنین کمیته‌های تخصصی به این موضوع بذل توجهی جدی داشته‌اند: کمیته بین‌المللی سردبیران مجلات پزشکی (ICMJE) و انجمن جهانی سردبیران علوم پزشکی (WAME). همچنین باید افزود که اخلاق پژوهش به عنوان یکی از زیر شاخه‌های اخلاق هنجاری موضوع بسیاری از مقالات در زمینه‌های مختلف علوم بوده است (۱۰ تا ۱۳).

تأثیر کدهای اخلاقی بر اخلاق حرفه‌ای

در سال ۱۹۹۴ پیمایشی درباره اخلاق حرفه‌ای در میان کارکنان و مدیران تعداد زیادی از صنایع مختلف، توسط سازمان "مرکز منابع اخلاقی" انجام شد. در این پژوهش نگرش پاسخگویان نسبت به موضوعات اخلاقی و برنامه‌های اخلاقی شرکت آنها مورد سنجش قرار گرفت. پاسخگویان به دو دسته تقسیم شدند: دسته‌ای که در شرکت آنها برنامه‌های اخلاقی وجود نداشت؛ نه کدهای رفتاری داشتند، نه آموزش اخلاق و نه دفتر اخلاق و دسته‌ای دیگر که شرکت‌های آنها برنامه‌های جامع اخلاقی، یعنی کدهای رفتاری، آموزش اخلاق و دفتر اخلاقی، داشتند. براساس یافته‌های به دست آمده این پژوهش، میان دو گروه تفاوت فاحشی وجود داشت. رفتار حرفه‌ای کارکنان شرکت‌هایی که برنامه‌های اخلاق را پیاده کرده بودند نسبت به دسته اول بسیار اخلاقی‌تر بود. ارزیابی کارکنان این شرکت‌ها درباره اخلاق همکاران، مدیران و حتی خود آنها مثبت‌تر بود (۱۴).

هدف و صورت مسأله

نادیده گرفتن مسائلی اخلاقی در پژوهش گاهی بدون تعدد و صرفاً به سبب بی‌اطلاعی از اخلاق حرفه‌ای پژوهشگری صورت می‌پذیرد. در حوزه پژوهش، مطلوب است که روشن شود اخلاق پژوهشگری چه حد

مسئولیت‌های حرفه‌ای او برخاسته از شغلی است که بر دوش گرفته است، به گونه‌ای که اگر شغل دیگری می‌پذیرفت، مسئولیت‌های اخلاقی وی تغییر می‌کرد. هر شغلی، مسئولیت‌های اخلاقی خاصی می‌آفریند. اخلاق در این مفهوم «وابسته به شغل» است که بر حسب تنوع مشاغل، اخلاقیات خاص مطرح می‌شود: اخلاق پزشکان، اخلاق معلمان، اخلاق مدیران، اخلاق سرپرستان، اخلاق وکلا، اخلاق قضات، اخلاق محققان، اخلاق خبرنگاران، اخلاق تجار و ... (۲، ۳). اما چگونه می‌توان اخلاق حرفه‌ای را جاری و ساری نمود؟ یکی از ابزارهای بسیار رایج برای این موضوع کدهای اخلاقی می‌باشد. یکی از ابزارها برای تحقق اخلاق حرفه‌ای، که اکنون در بسیاری از کشورهای دنیا مرسوم شده است، تدوین، آموزش، اعمال نظارت بر پیروی از کدهای اخلاقی است (۴ تا ۸).

کدهای اخلاقی و ویژگی‌های آنها:

سازمان‌های دارای دغدغه‌های اخلاقی، فهرستی از بایدها و نبایدهای رفتاری را تهیه کرده‌اند. رعایت این بایدها و نبایدها تا حدی ضامن و هادی ارزشمندی و فضیلت‌آمیز بودن رفتار صاحبان حرفه است. این بایدها و نبایدها، الگوی رفتار ارتباطی افراد را با ذینفعان ترسیم می‌کند. فهرست الزامات و تعهدات اخلاقی که به صورت بایدها و نبایدها تدوین می‌شود، غالباً کدهای اخلاقی نامیده می‌شوند (۲).

کدهای اخلاقی غالباً بیان رسمی ارزش‌ها درباره مسایل معین می‌باشند. کدها معیار صحت رفتارهای حرفه‌ای در موقعیت‌های مختلف را بیان می‌کنند و بر اساس آنها تعیین می‌شود که آیا از اخلاق حرفه‌ای، تخطی صورت گرفته یا خیر و اگر صورت گرفته چه مجازاتی باید اعمال شود. این امر ویژگی مهم کدهای اخلاقی است که تنها به بیان اصول و کلیات اخلاقی بسنده نکرده و در هر حرفه‌ای دقیقاً رفتارهای صحیح و ناصحیح را تعیین می‌کند، به طوری که در تشخیص رفتار غیراخلاقی ابهام چندانی باقی نمی‌ماند.

اخلاق حرفه‌ای پژوهش

پژوهش‌ها ممکن است در معرض تنگناهای اخلاقی باشند. در برخورد با چنین تنگنایی، برای ارایه راهنمایی، قوانین اخلاقی چندی به وجود آمده است (۹). به عنوان مثال در سال ۱۹۷۹، کمیسیون ملی

روش‌شناسی تحقیق

رویکرد تحقیق در مقاله پیش‌رو، توصیفی و استقرایی است. تحلیل محتوا به عنوان راهبرد تحقیق انتخاب شده است. تحلیل محتوا می‌تواند به صورت توصیفی و یا تشریحی مورد استفاده قرار گیرد و هم می‌تواند امکان تحلیل تبیینی و علی را فراهم آورد (۱۵). که در این تحقیق، رویکرد توصیفی، کیفی تحلیل محتوا انتخاب شده است. محتوا یا متن، کلیه برساخت‌ها شامل علایم گوناگون (زبانی، موسیقایی، تصویری، فیزیکی و ...) می‌باشد که از طریق آن‌ها ارتباط برقرار می‌شود (۱۶). در این مقاله کدهای اخلاقی مرتبط با پژوهش به عنوان واحد تحلیل محتوا انتخاب شده‌اند. روش جمع‌آوری داده‌ها، مطالعات اسنادی بوده است. اسناد مورد بررسی مدارک مرتبط با کدهای اخلاقی و رفتاری سازمان‌های مرتبط با پژوهش بوده‌اند. روش نمونه‌گیری، نمونه‌گیری غیرتصادفی (انتخابی) و قاعده نمونه‌گیری یا انتخاب نمونه‌ها بر اساس چهار معیار زیر بوده است.

۱. تناسب با موضوع: سازمان‌های مرتبط با پژوهش اعم از نشریات، دانشگاه، پژوهشگاه و انجمن‌های علمی
۲. تنوع: سازمان‌های مختلف به گونه‌ای انتخاب شده‌اند که شامل چهار نوع سازمان متفاوت باشند: مجلات، دانشگاه، پژوهشگاه و انجمن‌های علمی
۳. اعتبار اسنادی: سازمان مورد نظر و سند مورد نظر معتبر باشد.
۴. وجود داشتن و در دسترس بودن اسناد کدهای رفتاری در زمینه پژوهش

آدرس دستیابی به اسناد مذکور در پیوست مقاله آورده شده است. روش تجزیه و تحلیل، کدگذاری پسینی به روش استقرایی (۱۵) بر اساس چهار اصل فراگیری، همسانی، فراغت از ارزش، عدم ابهام (۱۵) انتخاب شده است و روش رایج نتایج تحقیق نیز به صورت جدول گونه‌شناسی مسؤولیت‌ها در فرایند پژوهش می‌باشد.

بعد از مشخص کردن مختصات روش‌شناسی تحقیق، روش اجرای آن نیز بیان می‌شود: پس از هدف‌گذاری و شناسایی مسأله تحقیق، محقق بررسی اکتشافی را در دستور کار قرار داد. در بررسی اکتشافی برخی از نمونه‌ها شناسایی شدند و در همان حال با کنکاش بیشتر در واژه‌شناسی، کلمات کلیدی برای جستجو تعیین شدند. با توجه به

و مرز و چه مسایلی دارد. زندگی حرفه‌ای اخلاقی محتاج اصولی است که خطمشی اساسی رفتارهای اخلاقی را ترسیم می‌کند. اما باید دانست که سؤال «مسایل اخلاقی این حرفه کدامند؟» مقدم بر جواب «اصول اخلاقی این حرفه چنین می‌باشند» هستند. وقتی می‌توان اصول اخلاقی و کدهای رفتاری را تبیین نمود که مسایل اخلاقی تعیین و شناسایی شده باشند. بنابراین باید تصویری از مسایل اخلاقی داشته باشد تا بتوان جواب‌های این مسایل را تحت عنوان کدهای اخلاقی تدوین نمود. مواجهه روش‌مند و کارآمد با مسایل اخلاقی مستلزم تشخیص مسأله‌ها از انبوه حوادث، پدیدارها و مضامین مختلف در پژوهش است.

با توجه به موارد پیش‌گفته در این مقاله چارچوبی جامع برای ارزش‌ها و اخلاق پژوهش‌های علمی و فناوریانه بر اساس مسؤولیت‌شناسی در برابر ذینفعان پژوهش تدوین می‌شود. یکی از کارکردهای این چارچوب، ساختاردهی به تمام مسایل مرتبط با اخلاق حرفه‌ای پژوهش است. به عبارتی برای تبیین اخلاق حرفه‌ای پژوهش، باید در ابتدا مسایل اخلاقی آن حوزه شناسایی شود و در گام بعد جواب‌هایی برای این مسایل ارائه شود. جواب این مسایل می‌تواند بر اساس مبانی فکری مختلف ارائه شود. این مبانی را می‌توان در مکاتب و پارادایم‌های مختلف اخلاق هنجاری یافت: اخلاق نتیجه‌نگر، اخلاق فضیلت‌نگر، اخلاق وظیفه‌نگر و اخلاق حقوق‌محور. که خود این مکاتب دارای شاخه‌های مختلف و متعدد می‌باشند. این مقاله می‌کوشد بر اساس تحلیل محتوای کیفی، وصفی چارچوب مذکور را ارائه نماید.

سؤالات کلیدی تحقیق

با توجه به هدف تحقیق، سؤالات کلیدی زیر مبنای انتخاب نمونه، گردآوری داده‌ها و تحلیل قرار گرفت:

۱. بنابر کدهای اخلاقی مورد بررسی، مسؤولیت‌های یک محقق چیست؟ (استقرای مسؤولیت‌ها)
۲. در کدهای اخلاقی مورد بررسی، محقق در قبال چه ذینفعانی مسؤولیت دارد؟ (استقرای ذینفعان)
۳. چارچوب جامع مسایل اخلاقی چه مسؤولیت‌هایی را در فرایند تحقیق پیش‌روی محقق می‌نهد؟ (چارچوب)

- محرمانه بودن اطلاعات و محرمانه بودن نام شرکت‌کنندگان
- شفافیت مقاصد پژوهشگر در اخذ اطلاعات
- مشخص بودن افرادی که به اطلاعات دسترسی پیدا می‌کنند.
- تناسب اطلاعات اخذ شده با هدف اخذ آن و حذف اطلاعاتی که نیاز به آن مرتفع شده است.
- به روز بودن اطلاعات اخذ شده.
- محفوظ بودن حق دستیابی و حذف و اصلاح اطلاعات برای پژوهش‌شونده.

- لزوم اقدامات قانونی مناسب جهت استفاده غیرمجاز، افشا یا تخریب اطلاعات.

به عنوان نمونه سه کد اخلاقی در این زمینه عبارتند از:

- فراهم کردن شرایط آسایش جسمی و روانی آزمودنی‌ها از مهم‌ترین مواردی است که باید در تحقیق رعایت شود. نباید به آزمودنی‌ها هیچ آسیبی از لحاظ جسمی و روحی برسد. همچنین حفظ حریم خصوصی و اجازه گرفتن از فرد، حفظ حق گمنامی و رازداری باید اجرا شود.
- منافع جامعه یا پیشرفت علم نمی‌تواند توجیحی برای قراردادن آزمودنی در معرض ضرر و زیان غیرمعقول باشد و یا محدودیتی در اعمال اراده و اختیار او ایجاد نماید.
- اخلاقیات تحقیق حکم می‌کند که توافق پژوهشگر با طرف مقابل کاملاً روشن باشد. موارد توافق راجع به کاربردهای داده‌ها، چگونگی تحلیل آن‌ها، گزارش نتایج و انتشار را در بر می‌گیرد. تحقیق اخلاقی شامل حصول رضایت آگاهانه آنهاست که مصاحبه می‌شوند، مشاهده می‌شوند یا موادی از آن‌ها گرفته می‌شود.

- **دینفع ۳؛ تأییدکنندگان و ارزیابان پژوهش:** تأییدکنندگان اشخاصی حقیقی و حقوقی هستند که بر اساس اسناد و مدارکی که محقق ارائه می‌کند، کار وی را داوری و ارزیابی می‌کنند. به عنوان مثال استاد ممتحن و ناظر در تزه‌های دکتری. برخی از مسایل اخلاقی مطرح در قبال این نوع دینفع عبارتند از: اعلان نقاط ضعف پژوهش، عدم تقارن اطلاعاتی، اعلان محدودیت‌های تحقیق،

واژه‌های کلیدی، جستجوی اسناد و مدارک مرتبط پی‌گرفته شد. بعد از شناسایی و بررسی مدارک سازمان‌های مختلف، اسناد ۳۰ سازمان انتخاب و مورد بررسی قرار گرفتند (طبق پیوست یک). بر اساس بررسی اسناد سازمان‌های مذکور، دینفعان و مسؤولیت‌های محقق استخراج و استنباط شدند و بر اساس کدگذاری باز و استقرایی، تنظیم و تدوین شدند. در نهایت چارچوب اخلاق و ارزش‌های پژوهش‌های علمی و فناوریانه تدوین شد.

یافته‌ها

در ادامه، بخش یافته‌ها در سه بخش: الف) دینفعان و مسؤولیت‌های محقق، ب) فرایند پژوهش و مسایل اخلاقی و ج) به سوی طراحی چارچوب جامع ارزش‌ها و اخلاق پژوهش ارائه می‌شود.

الف) دینفعان و مسؤولیت‌های محقق:

بر اساس بررسی اسناد ۳۰ سازمان مرتبط با پژوهش اعم از نشریات و انتشارات علمی، دانشگاه‌ها، انجمن‌های علمی و پژوهشگاه‌ها یک محقق در برابر دینفعان دهگانه زیر دارای مسؤولیت می‌باشد. این دینفعان به شیوه‌ای استقرایی از اسناد، استنباط (دریافت غیرمستقیم) و استخراج (دریافت مستقیم) شده‌اند.

• **دینفع ۱؛ صاحبان و سرمایه‌گذاران پژوهش:** اشخاص حقیقی و حقوقی که به صورت مستقیم (مالی) و غیرمستقیم (اعتباری و مکانی و...) امکان اجرای تحقیق را فراهم می‌آورند. برخی از مسایل اخلاقی مطرح در این مسؤولیت عبارتند از: بازگشت سرمایه، تعهد به ایجاد خروجی دارای ارزش افزوده، عدم تقارن اطلاعاتی، پیشبرد تحقیق بر اساس موضوع مصوب می‌باشد.

• **دینفع ۲؛ موضوع پژوهش یا پژوهش‌شونده:** موضوع پژوهش یا پژوهش‌شونده می‌تواند انسان‌ها (جوامع، سازمان‌ها و خود انسان‌ها)، اشیاء (اسناد و مدارک)، حیوانات و گیاهان و ... باشند. محقق در برابر هر دسته مذکور از موضوع پژوهش مسؤولیت‌هایی جداگانه دارد. به عنوان مثال یک پژوهش در حوزه علوم انسانی با مسایل اخلاقی زیر روبرو می‌باشد:

- اجبار در ارائه اطلاعات

گزارش تعارض منافع. نمونه‌ای از کد اخلاقی در این زمینه عبارتند از:

- هرگونه ارتباط شخصی، تجاری، دانشگاهی و خصوصاً مالی که می‌تواند بالقوه بر روی اجرا و نشر نتایج یک تحقیق تأثیر بگذارد، تعارض منافع محسوب می‌شود. در چنین شرایطی نویسندگان باید این گونه روابط را در مقاله گزارش کنند.

● **ذینفع ۴؛ منتشرکنندگان:** نهادهایی که نتایج محقق را منتشر می‌کنند اعم از منتشرکنندگان کتب، نشریات علمی و پژوهشی، کتابخانه‌ها، بولتن‌های داخلی، سایت‌ها و روزنامه‌ها. یک محقق در قبال منتشرکنندگان نیز مسؤلیت دارند. برخی از مسایل اخلاقی مطرح در این مسؤلیت عبارتند از: اعلان نقاط ضعف پژوهش، اعلان محدودیت‌های تحقیق، ارجاع تحقیق، دزدی ادبی و علمی، دوباره چاپ کردن یک یافته علمی و اعلان درست نام نویسندگان تحقیق، به عنوان نمونه سه کد اخلاقی در زمینه اعلام نام نویسندگان عبارتند از:

- نویسندگان اعلان شده باید به اندازه کافی در نگارش تحقیق مشارکت داشته باشند تا بتوانند مسؤلیت تمامی (یا حداقل بخشی) از محتویات را برعهده بگیرند. توافق در مورد ترتیب اسامی باید بر اساس سهم هر یک از نویسندگان در نگارش مقاله و نه بر اساس جایگاه افراد یا سوابق آنها صورت گیرد. از تعیین مؤلف افتخاری (ذکر نام فردی که هیچ گونه نقشی در جنبه‌های علمی پژوهش نداشته) و حذف مؤلف حقیقی (حذف اسامی افرادی که نقش بسزایی در جنبه‌های علمی پژوهش داشته‌اند)، باید خودداری شود.

- مطالعات چاپ شده نیاز به تکرار ندارند. به همین دلیل، انتشار یا ارسال مجدد یا همزمان تمام یا بخشی از یک مقاله قبلاً چاپ شده یا ارسال شده به یک مجله، قابل قبول نیست. استثنای این مورد شامل انتشار خلاصه‌ای از پژوهش برای سمینار یا کنگره یا چاپ و انتشار پژوهش به زبان‌های دیگر است. در چنین شرایطی استانداردهای بین‌المللی تا حدی

برای نویسندگان آزادی عمل فراهم می‌کند، به شرط اینکه سوابق مربوطه از سوی نویسندگان کاملاً توضیح داده شود.

- جعل قسمتی یا تمام یافته‌های پژوهش (داده‌سازی)، دست‌کاری عمدی در داده‌ها یا آنالیزها (گمراه‌سازی)، یا گزارش روش‌هایی که در واقع از سوی محققین بکار نرفته‌اند، نمونه‌هایی از تقلب علمی هستند.

● **ذینفع ۵؛ جامعه علمی و دیگر محققان:** جامعه علمی و محققان قبلی که از تحقیقات آن‌ها استفاده شده است و چه محققان بعدی که از نتایج کار یک محقق استفاده خواهند کرد نیز ذینفع محسوب می‌شوند. رعایت حقوق معنوی مؤلفین قبلی و ارایه اطلاعات لازم برای تکرارپذیر کردن تحقیق برای محققان بعدی از جمله مسایل اخلاقی پژوهش در این زمینه هستند. یک نمونه از کد اخلاقی در زمینه استفاده درست از نتایج تحقیقات دیگر محققان:

- نویسندگان یک مقاله با انتشار آن ادعا می‌کنند که محتویات علمی و ادبی مقاله، منتج از فعالیت علمی خودشان است. استفاده از نظرات یا جملات دیگران تحت عنوان نتایج یک پژوهش اصیل برخلاف اخلاق علمی است و تخلفی جدی محسوب می‌شود که سرقت ادبی نام دارد. جدا از ذکر کامل منابع مورد استفاده، متن مقاله نباید این شبهه را ایجاد کند که تمام یا بخش‌هایی از آن از سایر نوشتارهای چاپ شده و چاپ نشده کپی شده است.

● **ذینفع ۶؛ مخاطبان، کاربران و استفاده‌کنندگان:** کسانی که نتایج کار یک محقق را از طریق کنفرانس، سمینارها، مقاله و یا کتاب دریافت می‌دارند نیز ذینفع یک تحقیق هستند. این مخاطبان ممکن است از نتایج تحقیق، کاربری عملی نیز داشته باشند. اعلان محدودیت‌های عملی کاربری نتایج، تعیین پیش فرض‌ها و پیش نیازهای کاربری نتایج، توجه به محدوده تعمیم نتایج از جمله مسؤلیت‌های پژوهشگر در برابر این دسته از ذینفعان است.

● **ذینفع ۷؛ همکاران تحقیق:** تمام کسانی که در اجرای تحقیق سهیم بوده‌اند از جمله دستیاران تحقیق، پُرکنندگان پرسشنامه‌ها،

- مرحله گردآوری داده‌ها و اطلاعات: محقق در فرایند گردآوری داده‌ها، چه کارهایی را حق دارد/ ندارد انجام دهد؟
- مرحله تحلیل و تفسیر داده‌ها: چگونه می‌توان استدلال‌ات مخالفان این باور را پاسخ داد؟ (به عنوان مثال در رد آرای مخالف، از هیچ‌گونه مغالطه‌ای نباید استفاده کرد).
- مرحله تدوین و نشر نتایج: انتقال و انتشار یافته‌ها و نتایج خود به دیگران چگونه باید باشد؟ و محقق چگونه باید باور خود را در زندگی مخاطبان دخالت دهد. سه کد اخلاقی زیر به عنوان نمونه برای بخش انتقال و انتشار یافته‌ها آورده می‌شود:
  - صرف نظر از هر گونه مقررات رسمی، انتظار کلی این است که نوشته عاری از تبعیض باشد.
  - اصول اخلاقی ایجاب می‌کند که طوری نوشته شود که کسی یا گروهی لطمه نبیند و از میدان خارج نشود. جنسیت، سن، نژاد، مذهب، توانایی‌های جسمی و ذهنی یا تمایلات سیاسی هیچ یک نباید بر نحوه نوشتن تأثیر بگذارد.
  - نحوه گزارش نتایج پژوهش باید ضامن حقوق مادی و غیرمادی تمامی افراد مربوط به تحقیق باشد از جمله خود محقق، افراد مورد بررسی و مؤسسه تحقیق کننده.

تحلیل محتوای اسناد ۳۰ سازمان مورد بررسی نشان می‌دهد که یک محقق در مراحل مختلف پنج‌گانه تحقیق با مسایل اخلاقی خاص هر مرحله روبرو است. به عنوان نمونه برخی کدهای اخلاقی مرحله گردآوری داده‌ها و اطلاعات بر اساس دیدگاه سازمان مرکز منابع اخلاقی^۱ چنین است:

- پرسش‌ها نباید جهت دار باشد.
- پرسش‌ها باید دقیقاً یک اطلاعات را دریافت دارند.
- پرسش‌ها نباید تهدیدآور و زیان‌رساننده به شرکت‌کنندگان^۲ در تحقیق باشند.
- پرسش‌ها باید به زبان متناسبی با مشارکت‌کننده باشند.
- پرسش‌ها باید به روشی منطقی سازماندهی شوند (۲۰).

- مصاحبه‌گران، تیم تحلیل، تیم تدوین، ویراستاران و ... از جمله کسانی هستند که یک محقق در برابر آن‌ها مسؤلیت دارد.
- **ذینفع ۸؛ مردم و جامعه:** یک محقق در برابر افراد جامعه نیز مسؤلیت دارد. این جامعه هم شامل کشور محقق و هم جامعه جهانی می‌شود. این مسؤلیت از آن جا برمی‌خیزد که منابع جامعه در راستای انجام تحقیق صرف می‌شود و در ازای این صرف منابع، یک ستانده دارای ارزش افزوده از سوی جامعه مورد انتظار است. جامعه فقط محدود به نسل فعلی نیست و شامل نسل آینده هم می‌شود. به همین ترتیب باید در ذهن داشت که این ذینفعان محدود به اشخاص حقیقی نیستند و اشخاص حقوقی را نیز در بر می‌گیرند.
  - **ذینفعان ۹، ۱۰؛ خالق هستی و خویشان:** محقق از آن جهت که یک انسان است در درجه اول و بالذات در برابر خداوند مسؤول است و همین‌گونه چون توان و زمان خویش را مصروف انجام پژوهش می‌کند در برابر خویشان نیز مسؤول است. آیا محقق مجاز است که تحقیقی انجام دهد که بر روی خودش تأثیر منفی جدی داشته باشد؟ یا آیا محقق مجاز به انجام تحقیق بر خلاف اعتقادات مذهبی خود می‌باشد؟

(ب) فرآیند پژوهش و مسایل اخلاقی:

- براساس یک نگرش، پژوهش دارای پنج مرحله انتخاب و تبیین مسأله، طراحی و تشریح روش تحقیق، گردآوری داده‌ها و اطلاعات، تحلیل و تفسیر داده‌ها و تدوین و نشر نتایج پژوهش می‌باشد (۱۸). البته برخی از منابع این فرایند را تا ۱۲ مرحله نیز جزئی کرده‌اند (۱۹). اما پنج مرحله مذکور استخوان‌بندی اصلی یک تحقیق هستند و هر پژوهشی در طول حیات خود از این چرخه می‌گذرد. در مراحل مختلف فرایند تحقیق، سؤالاتی وجود دارد که اخلاق در پاسخ‌گویی به آن نقشی بی‌بدیل دارد. برخی از این سؤالات عبارتند از:
- **مرحله انتخاب و تبیین مسأله:** درباره چه چیزهایی تحقیق باید شود؟ و در چه مواردی تحقیق نشود؟
  - **مرحله طراحی و تشریح روش تحقیق:** محقق برای تحقیق چه مقدماتی را حق دارد استفاده کند؟

حاصل ضرب ۱۰ ذینفع و ۵ مرحله پژوهش به دست آورد. انتخاب این دو محور به این علت است که پژوهشگر در قبال ذینفعان مختلف در مراحل متفاوت تحقیق دارای مسؤلیت‌های تخصصی می‌باشد. البته تمام سلول‌های پنجاه‌گانه این چارچوب به یک اندازه دارای اهمیت نیستند و همچنین تعداد مسایل ارزشی و اخلاقی مطرح در آن‌ها برابر نیست. اهمیت و تعدد مسایل مطرح در هر سلول بستگی به شرایط زمانی و مکانی، نوع تحقیق دارد. این چارچوب در جدول یک مشاهده می‌شود.

لذا می‌توان برای ساختاردهی مسایل اخلاقی در پژوهش، از مفهوم مراحل مختلف فرایند پژوهش استفاده کرد. این استفاده در قسمت بعدی توضیح داده می‌شود.

ج) به سوی طراحی چارچوب جامع ارزش‌ها و اخلاق پژوهش:

در بخش قبلی ده ذینفع از اسناد مختلف استقرا (استنباط و استخراج) شدند. همچنین با بررسی اسناد، مشاهده شد که در تمامی مراحل تحقیق مسایل اخلاقی وجود دارند. لذا می‌توان چارچوب مورد نظر را بر اساس دو محور کلیدی ذینفعان و مراحل فرایند پژوهش یعنی از

جدول ۱: چارچوب جامع تدوین ارزش‌ها و اخلاق پژوهش‌های علمی و فناورانه

محور ذینفعان ده‌گانه پژوهش										محور فرایندهای پژوهش
۱۰	۹	۸	۷	۶	۵	۴	۳	۲	۱	
خالق	خوبستن	جامعه	همکاران	جامعه علمی	مخاطبان و کاربران	منتشرکنندگان	تأییدکنندگان	موضوع پژوهش	سرمايه‌گذاران	انتخاب و تبیین مساله
										۱
										۲
										۳
										۴
										۵

این چارچوب شفاف می‌سازد که جوابگویی به مسایل ارزشی و اخلاقی می‌تواند از منظرها و پارادایم‌های اخلاقی متفاوتی صورت گیرد. همانگونه که در ابتدای مقاله نیز اشارتی بدان رفت بخشی از این سؤالات ممکن است جواب‌هایی مبتنی بر پارادایم وظیفه‌نگر داشته باشند و برخی، جواب‌هایی مبتنی بر پارادایم نتیجه‌نگر و ... علاوه بر این، چارچوب پیشنهادی پنج کارکرد و سودمندی اساسی دارد:

۱. این چارچوب تمام مسایل پژوهش را در ساختاری واحد سامان‌دهی می‌کند. می‌توان گفت که این چارچوب به مسایل پراکنده، متعدد و متنوع اخلاق پژوهشی، ساختار و جامعیت می‌بخشد. باید توجه داشت که این چارچوب در پی پاسخ‌گویی به مسایل اخلاقی پژوهش نیست بلکه در جستجوی ساختاری سامان‌بخش و جامع از سؤالات، مسایل و موضوعات اخلاق پژوهشی است.

بحث، نتیجه‌گیری و تحلیل پایانی

کدهای اخلاقی به مجموعه قواعد، اوامر، نواهی و دستورالعمل‌هایی اطلاق می‌شود که به منظور جلوگیری از امکان بروز مشکل با ذینفعان باید مورد توجه قرار گیرد. ملاحظات اخلاقی از انتخاب موضوع تحقیق آغاز و تا نوشتن گزارش تحقیق ادامه می‌یابد. بدلیل وجود ده‌ذینفع و مراحل مختلف پنج‌گانه تحقیق، مسایل اخلاقی بسیار متعدد هستند. به علت دراز دامنه بودن مسایل اخلاقی یک پژوهش و پراکنده بودن آن در تمام دوران حیات پژوهش، چارچوبی جامع و سامان‌بخش مورد نیاز است. طبق بررسی اکتشافی صورت گرفته، در تحقیقات پیشین این چارچوب جامع مشاهده نشده است. این مقاله تلاشی برای پرکردن این کمبود و شکاف بوده است.

۱. شناسایی تمام مسایل اخلاقی پژوهش و پر کردن سلول‌های ۵۰ گانه چارچوب به‌دست آمده در این مقاله، می‌تواند یک تحقیق مناسب باشد. در این صورت یک بانک اطلاعاتی در مورد مسایل اخلاق پژوهش به‌دست خواهد آمد. هر چند که محقق خود این امر را تا حدی انجام داده است اما به علت محدودیت موضوعی و حجمی، امکان ارایه آن در این مقاله نمی‌باشد.
  ۲. پاسخ‌گویی به بانک اطلاعاتی سؤالات چارچوب جامع بر اساس پارادایم‌های چهارگانه فلسفه اخلاق و اخلاق هنجاری؛ نتیجه محور، فضیلت محور، وظیفه محور و حقوق محور (۱۷) و مقایسه تطبیقی پاسخ‌ها.
  ۳. تکمیل چارچوب در زمینه‌های مختلف تخصصی پژوهش به عنوان مثال پزشکی، علوم طبیعی، علوم صوری، علوم انسانی و بررسی تطبیقی آن‌ها، می‌توان چارچوب تکمیل شده برای علوم پزشکی را با چارچوب تکمیل شده برای علوم طبیعی بررسی تطبیقی کرد.
۲. این چارچوب می‌تواند در راستای تولید ابزاری برای سنجش میزان انحراف یا عدم انحراف اخلاق پژوهش مورد استفاده قرار گیرد و نرخ اخلاق‌ورزی محقق را معین کند.
۳. چارچوب حاضر، به عنوان یک ابزار برقراری ارتباط و گفتگو، امکان پاسخ‌گویی تعاملی را بین اخلاق پژوهان فراهم می‌کند. می‌توان جواب مسایل مطرح در چارچوب را از پارادایم‌های مختلف فلسفه اخلاق و اخلاق هنجاری ارایه داد و با یکدیگر بررسی تطبیقی کرد.
۴. این چارچوب، تضادها و تعارض‌های احتمالی پژوهش را نشان می‌دهد. چون محقق در برابر ذینفعان متعدد مسؤول است. امکان بروز تضاد و تعارض بین ذینفعان وجود دارد. به‌صورت تئوریک امکان بروز ۱۰ * ۹ یعنی ۹۰ نوع تعارض وجود دارد که این چارچوب می‌تواند این تعارض‌ها را نشان دهد.
۵. این چارچوب می‌تواند به عنوان مرجع کاملی برای تعیین فضایل ذهنی محققان مورد استفاده قرار گیرد. همانگونه که انسان برای انجام اخلاق عملی، باید فضایی داشته باشد، برای امور حرفه‌ای هم نیازمند فضایی است. فضایل ذهن، فضایی است مربوط به کسانی که می‌خواهند در عالم علم، عمل کنند. به عنوان مثال دو فضیلت ذهنی عبارتند از: شجاعت و دقت محقق.

سپاسگزاری

محقق مقاله بر خورد فرض می‌داند از دانشمندان و اندیشمندانی که بر شکل‌گیری اندیشه وی در زمینه فلسفه اخلاق و اخلاق هنجاری تأثیر داشته‌اند تشکر ویژه نماید: استاد مصطفی ملکیان، دکتر احمد فنایی، دکتر حمید شهریاری و در نهایت استاد سعید فیضی.

تحقیقات آتی

محقق بر اساس بینش و تجربیاتی که در طول تحقیق پیش‌رو به‌دست آورده است سه موضوع یا مسأله تحقیقاتی را شایسته پیگیری می‌داند.

واژه‌نامه

1. Ethics resource center

مرکز منابع اخلاقی

2. Participants

شرکت کنندگان

منابع

۱. زاگال هکتور، گالیندو خوزه. داوری اخلاقی؛ فلسفه اخلاق چیست؟ ترجمه حیدری علی احمد، تهران، حکمت، چاپ اول، ۱۳۸۶.
۲. فرامرز قراملکی احد، اخلاق حرفه‌ای. نشر مجنون، قم، ۱۳۸۵: ۱۰۲ - ۱۴۸.
۳. ماکسول جان. اخلاق حرفه‌ای در مدیریت، ترجمه شمس آفاق یآوری، تهران، فرا، چاپ اول، ۱۳۸۶.
4. Global Ethic Foundation (1993). Declaration toward a global ethic. Parliament of the world's religions, Germany, September 4.
5. Association of American Medical Colleges (1998). Developing a code of ethics in research: A guide for scientific societies. Washington, DC.
6. Frankel MS (1992). Professional societies and responsible research conduct. In National Academy of Sciences, National Academy of Engineering, and Institute of Medicine (Eds) Responsible science: Ensuring the integrity of the research process, Vol. II. Washington DC. pp: 26-49.
۷. نجم آبادی محمود، ولایتی علی اکبر. سوگندنامه‌های پزشکی. مجموعه مقالات صاحب‌نظران درباره اخلاق پزشکی. تهران، معاونت پژوهشی وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی، ۱۳۶۹: ۱۷۳-۱۸۶.
8. Campbell A, Gillett G, Jones G (2001). Medical ethics: the Geneva Convention Code of Medical Ethics. UK: Oxford University Press. P: 286.
9. Kerlinger FN (1964). Foundation of behavioral research, New York: holt, Rinehart and Winston, inc. p: 13.
۱۰. مارکزیک جو فری، دمانتو دیوید، فستینگر دیوید. اصول طرح تحقیق و روش‌شناسی، ترجمه مریم خسروی، تهران، پژوهشگاه اطلاعات و مدارک علمی ایران، ۱۳۸۶: ۳۱۳، ۳۲۰-۳۲۵.
11. Roberts L (2001). A framework for considering the ethical aspects of psychiatric research protocols. *Comprehensive Psychiatry* 42 (5): 351-363.
12. Stalker K (1998). Some Ethical and Methodological Issues in Research with People with Learning Difficulties. *Disability & Society* 13 (1): 5-20.
13. Miller FG, Emanuel EJ, Rosenstein DL, Strauss SE. (2004). Ethical Issues Concerning Research in Complementary and Alternative Medicine. *JAMA* 291 (5): 599-604.
14. Milne GR (2000). Privacy and Ethical Issues in Database/Interactive Marketing and Public Policy: A Research Framework and Overview of the Special Issue. *Journal of Public Policy & Marketing* 19 (1): 1-6.
۱۵. ساروخانی باقر. روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی: اصول و مبانی جلد اول، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۸۵: ۲۸۱، ۲۹۱، ۴۱۰، ۴۱۴-۴۱۷، ۴۲۰.
۱۶. رفیع پور فرامرز. تکنیک‌های خاص تحقیق در علوم اجتماعی، تهران، سهامی انتشار، چاپ چهارم، ۱۳۸۵: ۱۰۹.
۱۷. ملکیان مصطفی. مهر ماندگار؛ مقالاتی در اخلاق شناسی، تهران، نگاه معاصر، چاپ اول، ۱۳۸۵: ۱۵.
۱۸. حافظ نیا محمدرضا. مقدمه‌ای بر علوم انسانی، تهران، سمت، چاپ نهم، ۱۳۸۲: ۴۴.
۱۹. سرمد زهره، بازرگان عباس، حجازی الهه. روش‌های تحقیق در علوم رفتاری، تهران، انتشارات آگاه، چاپ یازدهم، ۱۳۸۴: ۲۴.
20. Survey Research: A Summary of Best Practices, Available at: http://www.ethics.org/erc-publications/staff_articles.asp?aid=786. Accessed: 26 July 2008.

پیوست: سازمان‌های مورد بررسی تحقیق

همانگونه که در متن مقاله بیان شده، اسناد مرتبط با کدهای اخلاقی پژوهشی ۳۰ سازمان مختلف مورد بررسی قرار گرفت. سازمان‌ها مشتمل بر دانشگاه‌ها، پژوهشگاه‌ها، نشریات و انتشاراتی‌ها و انجمن‌های علمی است. این سازمان‌ها به گونه‌ای انتخاب شده‌اند که دارای تنوع در زمینه‌های مختلف (علوم تجربی، علوم انسانی و ...) باشند.

سازمان	آدرس دسترسی ^۱
آکادمی علمی لاتوین	www.lzp.lv/code.htm
انتشارات علمی دانشگاه علوم پزشکی تهران	http://tumspress.tums.ac.ir/UserFiles/TUMS-statement_on_Publication_Ethics_Persian.pdf
انتشاراتی الزویر ^۲	http://www.elsevier.com/wps/find/intro.cws_home/ethical_guidelines
انجمن استرالیایی پژوهش در آموزش	http://www.aare.edu.au/ethics/ethcfull.htm
انجمن افکارسنجی عمومی	http://www.aapor.org/standardsethics
انجمن بریتانیایی پژوهش در آموزشی	http://www.bera.ac.uk/publications/guides.php
انجمن بریتانیایی جرم شناسی	http://britsoccrim.org/ethical.htm
انجمن بین‌المللی تحقیقات دندانسازی	http://www.iadr.com/i4a/pages/index.cfm?pageid=3562
انجمن بین‌المللی جامعه‌شناسی	http://www.isa-sociology.org/about/isa_code_of_ethics.htm
انجمن خبرگان تحقیقات کلینیکی	http://www.acrpnet.org/FunctionalMenuCategory/AboutACRP_1.aspx
انجمن درمانی	http://www.ama-assn-org/ama/pub/category/2503.html
انجمن شنوایی آمریکا	http://www.audiology.org/publications/documents/ethics
انجمن مطالعات نهادی	http://www.airweb.org/?page=140
انجمن ملی مهندسان حرفه‌ای	http://www.nspe.org/Ethics/index.html
انجمن ملی نجوم	http://www.geocosmic.org/about/ethics.shtml
انستیتوی آمریکایی مهندسان شیمی	http://www.aiche.org/Publications/Resources/Ethics.aspx
پروژه پیشگیری از دیابت	http://www.ksdpp.org/elder/ksdpp_code_of_research_ethics2007.pdf
جامعه شیمی آمریکاییان	http://pubs.acs.org/ethics/ethics.pdf?sessid=1658
دانشگاه آریزونا	http://w3fp.arizona.edu/senate/ethicode.htm
دانشگاه بروکس آکسفورد	www.brookes.ac.uk/res/ethics
دانشگاه کوئینز کانادا	http://www.queensu.ca/secretariat/senate/policies/resethic.html
دانشگاه مک‌گیل	www.mcgill.ca/researchoffice/policies/sponsored/policies/ethics
دانشگاه ویتواترسرند جوهانسبورگ	http://web.wits.ac.za/Academic/Research/Ethics.htm
دانشگاه هاروارد (تحقیقات اجتماعی در سلامت)	www.hsph.harvard.edu/bioethics/guidelines/ethical.html
دانشگاه هنر	www.arts.ac.uk/research/304
سازمان تحقیقاتی و مشاوره ای ام آر	http://www.amrresearch.com/aboutus/codeofethics.asp
شورای سیاست‌گذاری وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی	http://www.umsha.ac.ir/Vice%20Chanceilor/research%20chanceilor/Forms_files/Rahnamay%20Akhlaghy.pdf
مرکز مطالعات سرطان اندرسون	http://www.mdanderson.org/About_MDA/Who_We_Are/display.cfm?id=1ECE9755-7850-11D4-AEC300508BDCCE3A&method=displayFull
نشریه آکادمی مدیریت	http://www.aomonline.org/governanceandethics/aomrevisedcodeofethics.pdf
نشریه بیماری‌های حیات وحش	http://www.wildlifedisease.org/Documents/JWD/WDA_Ethics.pdf
نشریه مطالعات بازرگانی بین‌الملل	http://www.palgrave-journals.com/jibs/jibs_ethics_code.pdf

۱. آخرین تاریخ دسترسی تمام سایت‌ها برابر با ۲۹ جولای ۲۰۰۸ می‌باشد.